

Afscheid van het leven

**Rituelen omtrent sterven en dood
in verschillende wereldgodsdiensten**

[NUMMER 2 ► OKTOBER 2009

Afscheid van het leven

**Rituelen omtrent sterven en dood
in verschillende wereldgodsdiensten**

Ik ben jood

Ik ben christen

Ik ben moslim

Ik ben hindoe

Ik ben boeddhist

Ik ben vrijzinnig

Inhoud

Voorwoord	5
Verantwoording en dankwoord	7
Ik ben jood	9
Ik ben christen	15
<i>Rooms-katholieke kerk</i>	18
<i>Protestantse kerkgemeenschap</i>	22
<i>Anglicaanse kerkgemeenschap</i>	25
<i>Orthodoxe kerkgemeenschap</i>	27
Ik ben moslim	31
Ik ben hindoe	37
Ik ben boeddhist	43
Ik ben vrijzinnig	49

Voorwoord

Beste lezer,

Je bent werkzaam in de zorgverleningssector? In een algemeen ziekenhuis, bij mentaal-gehandicapte mensen, bij personen die met dementie te kampen hebben, of bij psychisch zieke mensen? Als verpleegkundige, arts, pastor of als sociaal assistent? Of je staat als vrijwilliger mensen bij die in hun leven met ziekte of sterven geconfronteerd worden?

In dergelijke situaties hebben mensen niet enkel vragen over het ziekteverloop, maar worstelen ze vaak met ultieme vragen, zingevingsvragen.

Het is niet vanzelfsprekend om mensen op dit vlak bij te staan en hulp te bieden. In onze veelkleurige samenleving bestaat een grote diversiteit aan levensbeschouwingen en religieuze overtuigingen. Er is dus heel wat achtergrondkennis en inlevingsvermogen nodig om mensen bij te staan.

Om je hierbij van dienst te zijn vind je in deze brochure informatie over verschillende levensbeschouwingen en religies die in Vlaanderen aanwezig zijn.

Er wordt eerst wat achtergrondinformatie geboden over het ontstaan, de geschiedenis en de belangrijkste opvattingen van iedere religie. Hoe kijkt bijvoorbeeld een hindoegelevige naar de mens, welk mensbeeld schuilt achter zijn of haar levenswijze? Of welke motivatie is eigen aan christenen om de medemensen respectvol nabij te zijn? Waarom spreken joodse gelovigen de naam van God nooit uit? En is het boeddhisme nu een levensbeschouwing (zonder geloof in een god) of een religie? Op deze en andere vragen proberen we beknopt een antwoord te formuleren.

Daarna wordt meer aandacht besteed aan de visie op ziekte, lijden en dood. Het is als zorgverlener - in om het even welke sector - belangrijk om te weten hoe de zieke persoon zijn of haar ziekte beleeft, hoe hij of zij de toekomst tegemoet ziet en wat men verwacht van het sterven en wat daarna komt. Goede zorgverlening probeert immers om de mens in al zijn dimensies tegemoet te komen, en wanneer mensen geconfronteerd

worden met lijden en dood steken vragen naar zingeving en geloof onvermijdelijk de kop op.

In deze brochure vind je geen volledig beeld van iedere religie. Een dergelijke beschrijving is haast onmogelijk, zeker in het bestek van een beknopte brochure. We hebben minder een weergave van de verschillende doctrinele punten willen geven, dan wel een bescheiden handreiking bieden die nuttig kan zijn voor iedereen die betrokken is in de zorg voor zieke en stervende mensen. Om het welzijn van die mensen is het ons immers te doen.

We hopen dat je door deze brochure op ontdekkingsstocht gaat doorheen de grote diversiteit aan religies en levensbeschouwingen die onze maatschappij rijk is, en dat je interesse gewekt wordt om ook verder te graafduinen in de leessuggesties bij elk deel. Hoofdbedoeling blijft echter dat het een bescheiden hulp mag zijn in je contacten met zieke mensen en hun familie uit verschillende levensbeschouwelijke tradities. We wensen je daarbij vele gelukkige en hoopgevende ervaringen.

Tot slot mag een oprecht woord van dank niet ontbreken. Jouw enthousiaste inzet is een onmisbare schakel in de totaalzorg die we in onze voorzieningen willen realiseren,

*Hartelijk dank,
En veel leesgenot,*

*Pieter Vandecasteele
Stafmedewerker pastoraal en identiteit
redacteur van de brochure*

*Dominic Verhoeven
Coördinator
Geestelijk Adviseur*

Multiculturaliteit in de zorgverlening staat al lang op de agenda van Caritas Vlaanderen. Reeds in 1978 werd een eerste uitgave van deze brochure aangereikt. Rekening houdend met de feedback van de lezers en met de gewijzigde context, werd de brochure in 1991 herwerkt en opnieuw uitgegeven onder de titel: 'Blijf mij nabij. Godsdienstige en morele bijstand aan zieken en stervenden'.

In deze nieuwe (derde) uitgave werd een evenwicht nagestreefd tussen inhoudelijke achtergrondkennis en praktische suggesties. De motivatie voor deze brochure blijft dezelfde: een gastvrije plaats bieden waar zieke mensen en hun familie volwaardige en goede zorgen krijgen op alle momenten in hun leven. Dit is enkel mogelijk wanneer men elkaars levensbeschouwing respecteert en kent.

Een bijzonder woord van dank gaat ook naar het Interdisciplinair Centrum voor Religiestudie (ICRS) te Leuven, en meer in het bijzonder naar Isabelle Vanden Hove die de brochure kritisch reviseerde. Tijdens het schrijven van de brochure werd dankbaar gebruik gemaakt van de recente publicatie van het ICRS: B. BROECKAERT & I. VANDEN HOVE, Grote rituelen in de wereldgodsdiensten, Leuven, Davidsfonds, 2005.

Het copyright van de foto's die in het cahier zijn opgenomen behoort toe aan de diatheek van Avimo vzw (Kard. Mercierplein 3, 3000 Leuven, 016/23.42.93). De fotografen zijn B. Deprez, T. Devriendt, J. Van Beek, P. De Roeck en J. Cuypers.

Voor deze tweede herdruk werden de hoofdstukken nagelezen en indien nodig aangepast of aangevuld door vertegenwoordigers en/of deskundigen van de verschillende levensbeschouwingen: Hendrik Hoet en Nadine Iarchy (jodendom), Drs. Dick Würsten (protestantse kerkgemeenschap), Ignace Peckstadt (orthodoxe kerkgemeenschap), Liesbet Adam (Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims), Fr. Andrew Wagstaff (anglicaanse kerkgemeenschap), Frans Goetghebeur (boeddhisme), Prof. Winand Callewaert (hindoeïsme), Frank Stappaerts (vrijzinnig humanisme) en Dominic Verhoeven voor de rooms-katholieke kerkgemeenschap.

Het was fijn dat we op hen mochten rekenen en we willen hen van harte danken voor de vlotte samenwerking.

Ik ben jood

“De HEER zei tegen Abram: ‘Trek weg uit je land, verlaat je familie, verlaat ook je naaste verwanten, en ga naar het land dat ik je zal wijzen. Ik zal je tot een groot volk maken, ik zal je zegenen, ik zal je aanzien geven, een bron van zegen zul je zijn”

(Genesis 12,1-2 NBV).

Ik ben jood

Korte inleiding

Het jodendom is een zeer oude godsdienst, die ongeveer 4000 jaar geleden gesticht werd toen Abraham de opdracht vervulde die de HEER hem had opgedragen. Deze opdracht, die ook een belofte inhoudt, staat geschreven in het boek Genesis:

"De HEER zei tegen Abram: 'Trek weg uit je land, verlaat je familie, verlaat ook je naaste verwanten, en ga naar het land dat ik je zal wijzen. Ik zal je tot een groot volk maken, ik zal je zegenen, ik zal je aanzien geven, een bron van zegen zul je zijn" (*Genesis 12,1-2 NBV*).

Dit verbond tussen God en mensen staat in het jodendom centraal. Daarom is de eerbied voor de ene God erg belangrijk. Dit komt sterk tot uitdrukking in de joodse geloofsbelijdenis, het *Sjema Israel*: '*Hoor Israël, de HEER onze God, de HEER, is één*' (Deuteronomium 6,4). Dit is het belangrijkste gebed voor joden, ze bidden het iedere morgen en iedere avond.

Daarnaast is er één dag per week, de sjabbat, voorbehouden aan de HEER. De sjabbat begint op vrijdagavond bij zonsondergang, en duurt tot zaterdagavond. Het is een gemeenschappelijk en familiaal feest, dat zowel in de synagoge als thuis wordt gevierd.

Voor de wetgetrouwe joden is alles vastgelegd in wetten en regeltjes, waarvan de kern te vinden is in de *Thora* (wet, onderricht), de vijf eerste boeken van de Hebreeuwse bijbel. De voeding neemt hier een belangrijke plaats in (*kasjroet*-voorschriften). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen rein (*koosjer* = Hebreeuws voor 'geschikt') en onrein voedsel. Bepaalde soorten vlees zijn niet toegestaan (bv. varkensvlees, bepaalde soorten vis,...). Ook moeten vlees- en melkproducten strikt gescheiden blijven. Er mag bovendien geen bloed in het voedsel voorkomen. Het voedsel moet steeds op gepaste wijze klaargemaakt worden. Omdat niet alle joden even strikt vasthouden aan de spijswetten, is het als zorgverlener aangewezen om hierover te spreken bij het begin van de opname in de instelling. Als mensen koosjer willen eten, kan vaak een beroep gedaan worden op de familie of gemeen-

schap. Op plaatsen waar veel joden wonen, kan je zelfs een koosjere-maaltijd-dienst vinden.

De religieuze verplichtingen staan echter nooit de levenskwaliteit van de mensen in de weg. Wanneer iemand ziek is, moet hij zich niet langer houden aan de deze wetten. Wetten en voorschriften staan ten dienste van het leven, en niet andersom.

Wanneer een jood door ziekte of ouderdom zijn levenseinde voelt naderen, wordt hij niet meer alleen gelaten. Men probeert voortdurend aanwezig te zijn, psalmen reciterend of zachtjes biddend. Het *Sjema Israel* wordt vaak herhaald, waarbij het laatste woord (*één*) wordt aangehouden. Wanneer de persoon op dat moment sterft, verlaat de ziel het lichaam met de herinnering aan de eenheid van de HEER.

Het is niet gepast om vóór het overlijden al te rouwen of de begrafenis voor te bereiden. Zolang de zieke mens leeft, blijft men geloven dat het leven het zal halen. Bovendien moet men alles verhinderen dat het stervensproces kan versnellen. Zo mag men de persoon in kwestie niet (onnodig) op de hoogte brengen van zijn ernstige situatie. Men moet zelfs verhinderen de stervende aan te raken. Het is dan ook duidelijk dat euthanasie voor (wetgetrouwe) joden uit den boze is.

Na het overlijden wordt de ziel van het lichaam gescheiden. De ziel wordt voor de troon van de HEER gebracht. Daar moet verantwoording worden afgelegd voor de daden tijdens het leven. De ziel blijft dan bij de HEER tot de komst van de Messias, die een nieuwe wereld zal scheppen waar de doden lichamelijk zullen verrijzen. Voor joden is crematie dus geen optie. Het lichaam wordt met een witte doek bedekt, en wordt niet alleen gelaten tot de begrafenis, die zo snel mogelijk na het overlijden volgt. Net voor de begrafenis wordt het lichaam ritueel gereinigd.

De achterblijvende gemeenschap is in rouw. De ouders, broers en zussen, kinderen en de man of vrouw van de overledene brengen als teken van rouw een kleine scheur aan in hun kledij. Nu mag men de treurende nabestaanden troosten. Er wordt een 'rouwweek' in acht genomen, waarin men de familie opvangt en bemoedigt. Tijdens die week mogen de naaste familieleden zich volledig laten gaan in hun emoties en verdriet. Daarna volgt een rouwtijd, die varieert naar gelang de verwantschap met de overledene. Hoe dichter men bij de overledene stond, hoe langer men rouwt. Ieder jaar wordt de dode

herdacht op de dag van het overlijden. Dit is de 'jaartijddag'. Men bezoekt dan het graf, en spreekt het kaddisj-gebed uit:

"Verheven en geheiligd worde Zijn grote Naam in de wereld, welke Hij eens als een nieuwe scheppen zal; wanneer Hij de doden zal doen herrijzen en doen opstaan tot het eeuwig leven; wanneer Hij de stad Jeruzalem herbouwt en daar Zijn Tempel praalt; wanneer Hij het heidendom uitroeit van de aarde en de dienst des Hemels vestigt op zijn plaats. O, moge de Heilige, geloofd is Hij, erkend worden, Zijn Koninkrijk, Zijn Glorie. In uw leven nog in uw dagen en in het leven van heel Israël; weldra in de naderende tijd".

Enkele praktische aandachtspunten

- Volgens de joodse traditie draagt een ziekenbezoek voor een zestigste deel bij aan de genezing... . Breng dus kort na de opname een bezoek aan de zieke. Informeer tijdens het gesprek of de persoon religieuze bijstand wenst, en of hij of zij daar zelf voor zorgt. Informeer ook naar allerlei wensen in verband met joodse gebruiken (koosjer eten, gebedsmomenten, ...).
- Niet alle joden volgen even strikt alle voorschriften en regeltjes die de wet hen voorschrijft. Er zijn orthodoxe joden (strikt wetgetrouw), conservatieve joden (wetgetrouw, maar open voor aanpassingen of nieuwe interpretaties) en liberale joden (de wet moet aangepast worden aan de moderne, hedendaagse eisen). De 'stroming' waartoe men behoort, is bepalend voor de geloofsbeleving, ook als men ziek is.
- Probeer het contact tussen de zieke, zijn familie, de joodse gemeenschap en de zorginstelling zo vlot mogelijk te organiseren. Hierbij dient rekening gehouden te worden met de wensen van de betrokken personen, maar ook met de regels die in de zorginstelling gelden

- Hoewel joodse zieken van de religieuze plichten ontheven zijn, blijven ze vaak hun dagelijkse gebed onderhouden. Meestal bedekken ze daarbij het hoofd. Het is beter om de zieke niet te storen wanneer je ziet dat hij of zij aan het bidden is. Sommige joodse mannen doen ook gebedsriemen om als ze bidden, of dragen een gebedsmantel. Wanneer dit door de ziekte moeizaam gaat, kan je eventueel hulp aanbieden.
- Vrome joden spreken de naam van hun God nooit uit. Vaak gebruiken ze een omschrijving, of een synoniem, zoals 'de Almachtige', 'de HEER',... Het is raadzaam hier in gesprekken rekening mee te houden.
- Raak de zieke persoon zo weinig mogelijk aan. Iedere aanraking, hoe zorgzaam ook, kan het stervensproces versnellen.
- Wanneer de persoon gestorven is, verlaat de ziel het lichaam. Vaak zet men dan een kaars nabij het hoofd van de overledene, om de ziel symbolisch aanwezig te stellen (let wel: in veel voorzieningen mag geen vuur gemaakt worden op de kamer).
- Uit respect kijkt men de overledene niet meer aan. De dode heeft immers geen controle meer over zijn of haar lichaam. Men probeert ook steeds buiten het 'gezichtsveld' van de dode te blijven.
- Verwittig na het overlijden zo vlug mogelijk de familie, en eventueel de joodse begrafenisonderneming. Dit is een groep van joodse vrijwilligers die de zorg voor de dode en de begrafenis op zich nemen. De familie zelf wordt door de vrijwilligers ontlast van deze praktische bekommernissen, zodat ze zelf tijd hebben om te rouwen.

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

- *Centraal Israelitisch Consistorie van België*, Joseph Dupontstraat 2, 1000 Brussel, tel: 02-512.21.90, fax: 02-512.35.78.
- *Forum der Joodse organisaties*, Lange Herentalsestraat 60, 2000 Antwerpen, tel: 03-231.61.91, fax: 03-234.20.87.
- *Europees Joods Informatie Centrum v.z.w.*, Brugmannlaan 319, 1000 Brussel, tel: 02-344.34.44, fax: 02-344.67.35.
- *De Antwerpse Contactgroep voor Joods-Christelijke Betrekkingen (ACJCB)*
D. Rouges, Lindelei 30, 2531 Vremde
Permanentie: elke woensdag van 14 tot 17 uur (niet tijdens schoolverlof):
Appelkantstraat 2, 2530 Boechout, tel. 03-54.40.15.
- www.agenda-respect.be/nl/teksten/resp-txt-joden2.htm
info over de joodse cultuur en religie.
- *Associatief Joods Antwerpen*
Lijst van Joodse instellingen, verenigingen en synagogen.

Literatuur

- A. GUIGUI, *Oude bron, levend water – spiritualiteit van de joodse geloofstraditie*, Tielt (Lannoo) 2004.
- S. MARTEL, *Sterk als de dood – Sterven en rouw in joods perspectief*, Delft (Eburon) 2004.
- L. D. SOLOMON, *Het joodse boek van leven en dood*, Utrecht – Antwerpen (Servire) 1999.
- L. EVERS, *Jodendom voor beginners*. Een heldere inleiding, Amsterdam: Forum, tweede druk, 2000.
- R. EVERS, *Geen bloemen, wel bezoek, een analyse van rouwverwerking vanuit de joodse theorie en praktijk*. Kok-Kempens, 1997.

Ik ben christen

“ ‘Ik ben de opstanding en het leven’, zei Jezus. ‘Wie in Mij gelooft mag dan wel sterven, toch zal hij leven; en iedereen die leeft en in Mij gelooft, zal in eeuwigheid niet sterven.’”

(Johannes 11, 25-26 KBS).

Ik ben christen

Korte inleiding

Het Christendom ontstond 2000 jaar geleden uit het Jodendom toen Jezus van Nazareth de 'goede boodschap' (= evangelie) verkondigde in Israël. Een belangrijk aspect van het Jodendom is de Messiasverwachting: men gelooft dat er een Messias (= Gezalfde) zal komen, die een nieuwe wereld zal scheppen. Omdat Jezus aan deze verwachtingen voldeed, begonnen sommige joden hem Messias (Hebreeuws) te noemen, of Christus (Grieks).

Jezus Christus had een bijzondere aandacht voor arme en zieke mensen, kortom voor mensen die vaak uitgesloten worden. Aan hen verkondigde hij, samen met zijn volgelingen, de komst van het Rijk Gods. Door zijn liefdevolle aanwezigheid nam hij het lijden van deze mensen op zich, en hij verzette zich tegen het onrecht dat aan de basis van dit lijden lag.

Zijn boodschap was niet enkel maatschappijkritisch, maar hield ook een ommekeer en een nieuwe interpretatie van de joodse religie in (lees bvb. de bergrede in hoofdstuk 5 tot 7 van het evangelie volgens Matteüs). Hij trok naar Jeruzalem, het religieuze en politieke centrum van Israël, om zijn zaak te bepleiten. Onder invloed van de joodse religieuze autoriteiten werd hij daar door de Romeinse overheersers gekruisigd. Het relaas van deze gebeurtenissen kan men lezen in de evangeliën, die de eerste vier geschriften van het Nieuwe Testament vormen. Het Nieuwe Testament ontstond in decennia na de dood van Jezus, en bestaat naast vier evangeliën voornamelijk uit brieven die door de apostelen gestuurd werden naar verschillende christelijke gemeenten.

Na zijn dood aan het kruis is Jezus volgens de evangeliën verzeen en verschenen aan zijn leerlingen. Christenen geloven dat de verrijzenis de bevestiging van Godswege is dat Jezus' manier van leven rechtvaardig was. Bovendien is de verrijzenis van Christus het fundament voor het geloof in de verrijzenis van alle mensen. In Jezus toonde God voor eens en altijd dat het leven sterker is dan de dood, en alle mensen mogen delen in dit heil. Het betekent echter niet dat Christus' verrijzenis pas na de dood werkzaam en heilzaam is. Niet enkel het hiernamaals, maar ook het hier-nu-maals wordt

door het Christusgebeuren beïnvloed. De christen weet zich als het ware gesitueerd tussen het 'al reeds' (van Christus' verrijzenis en van het Rijk Gods) en het 'nog niet' (van de persoonlijke, definitieve verrijzenis).

Het christendom kende in de eerste eeuwen een spectaculaire groei. In de vierde eeuw werd het de officiële staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk. Ondertussen werd in tal van concilies (= kerkvergaderingen) de precieze boodschap en leer van Jezus Christus theologisch uitgediept en geïnterpreteerd.

In de elfde eeuw vond een belangrijk schisma (= splitsing) plaats. De oosterse kerkgemeenschap distantieerde zich omwille van enkele theologische twistpunten van de katholieke Kerk en noemde zich van dan af 'orthodox' (= 'juiste leer'). De liturgie en de sacramenten hebben een heel belangrijke plaats in de geloofsbeleving van de orthodoxe christenen. Liturgie wordt namelijk beschouwd als een voorafspiegeling van de hemelse liturgie.

Aan het begin van de zestiende eeuw protesteerde (onder andere) Martin Luther tegen allerhande inauthentieke praktijken binnen de katholieke kerk, tegen de sterke hiërarchie, tegen de middeleeuwse theologie en tegen allerhande vereringspraktijken. Luther was ook de pleitbezorger van de Bijbel in de volkstaal. Hij vertaalde de Bijbel in het Duits. Hij reageerde ook tegen de aflatenhandel. Dit hield in dat men - tegen forse betaling - kwijtschelding kon krijgen van alle zonden die men in zijn leven had gepleegd. Zo kon men zijn plaats in de Hemel verzekeren. Omdat deze woekerhandel niets te maken had met het ware geloof, wees Luther die af. Zijn protest was zo grondig en radicaal dat er een nieuwe splitsing plaatsvond. De protestantse kerk bestond voortaan naast de rooms-katholieke kerk.

Luther was echter niet de enige die kritiek had op de kerk. Er ontstonden ook verschillende hervormingsbewegingen onder leiding van Calvijn, Zwingli en anderen.

Nog later ontstond de Anglicaanse kerk, een specifieke Engelse voortzetting van de oude Kerk, los van Rome, met gaandeweg duidelijke invloeden van de Reformatie, waardoor deze kerk tussen het protestantisme en het katholicisme staat.

Er zijn doorheen de tijd heel wat verschillende christengemeenschappen gegroeid. Deze verschillen blijven tot op vandaag gehandhaafd, maar er vinden steeds meer pogingen plaats om de verschillende kerken weer dichterbij elkaar te brengen (oecumenische beweging).

In wat volgt geven we per kerkgemeenschap een aantal specifieke accenten met betrekking tot de visie op sterfelijkheid, dood en verrijzenis, en de rituelen en sacramenten die het stervensproces kunnen begeleiden.

De Rooms-katholieke Kerk

Doorheen de traditie zijn in de Rooms-katholieke Kerk een aantal specifieke handelingen en rituelen ontstaan die het stervensproces van de gelovige kunnen begeleiden.

Het meest gekende is de ziekenzalving. Dit is één van de zeven sacramenten, en is gebaseerd op de brief van Jakobus, die in het Nieuwe Testament te vinden is. Vroeger diende men dit sacrament net vóór (of na) het sterven toe. De zieke mens was vaak niet meer bij het bewustzijn. Het gebeuren was dan ook meer een troost en geruststelling voor de achterblijvende familie

Is iemand van u ziek? Laat hij de oudsten van de gemeente roepen; zij moeten een gebed over hem uitspreken en hem met olie zalven in de naam van de Heer. En het gelovige gebed zal de zieke redden en de Heer zal hem oprichten. En als hij zonden heeft begaan, zal het hem vergeven worden. Belijd daarom elkaar uw zonden en bid voor elkaar, opdat u genezing vindt. Het vurig gebed van een rechtvaardige bereikt veel.

Jak 5, 14-16.

Na Vaticanum II probeerde men echter opnieuw aan te sluiten bij de oorspronkelijke betekenis van de ziekenzalving. Dit sacrament moet aan zieken toegediend worden, als steun en bemoediging zodat de persoon nieuwe kracht en hoop vindt om verder te gaan. De handoplegging en de zalving zijn de basissymbolen. Ze verwijzen niet enkel naar de diepmenselijke liefdevolle relatie met de zieke, maar ook naar Jezus, die tijdens zijn leven als 'gezalvde' van Godswege mensen de handen oplegde en genas.

Vaak wordt de ziekenzalving voorafgegaan door een moment van inkeer, waarbij om vergeving gebeden wordt. Er is, indien de zieke dit wenst, ook

mogelijkheid om te biechten of om in een pastoraal gesprek stil te staan bij het voorbije leven. De zieke wordt uitgenodigd om zich te verzoenen met God, met de medemensen en met zichzelf.

Wanneer de persoon stervende is, kan een laatste keer de communie worden aangeboden. Dit is het viaticum. Het is als het ware het symbolische voedsel voor de overtocht. Gesterkt door deze eucharistische gave kan de persoon hoopvol en in vertrouwen heengaan.

Wanneer de persoon gestorven is, wordt het lichaam meestal naar een funarium gebracht. De nabestaanden kunnen dan nog een laatste groet brengen aan hun dierbare overledene. De dag voor de uitvaartplechtigheid wordt soms een dodenwake gehouden. Men bidt dan voor (het zielenheil van) de overledene.

De uitvaartplechtigheid kan een gebedsdienst zijn, of kan gepaard gaan met een eucharistieviering, afhankelijk van de gangbare praktijk in de parochie. De kist van de overledene staat vooraan in de kerk. Toch staat niet het voorbije leven van de persoon centraal, maar wel het verrijzenismysterie waaraan de overledene nu deelachtig mag zijn. Aan het einde van de liturgie wordt de persoon aanbevolen bij God. De voorganger gaat voor in het afscheidgebed, en de gelovigen zingen het 'in Paradisum', waarmee men het geloof uitdrukt dat de dode reeds op weg is naar de hemel. De voorganger besprenkelt de kist met wijwater, als herinnering aan het doopsel waardoor de overledene opgenomen is in het eeuwige leven.

Op het kerkhof kan eventueel nog een kort ritueel plaatsvinden. De kist wordt begraven in een graf dat ook met wijwater is besprenkeld. Desgewenst kunnen de aanwezigen wat aarde of een bloem op de kist werpen, als definitief afscheid. Hoewel de kerkelijke overheden nog steeds verkiezen om de doden te begraven, mag (sinds 1963) ook geopteerd worden voor crematie.

Ook in dat geval moeten gepaste rituele handelingen dit proces begeleiden.

Katholieke gelovigen herdenken hun doden in de eucharistieviering of op een jaarlijkse herdenkingsmis. Ook op Allerheiligen en vooral Allerzielen (resp. 1 en 2 november) worden de doden herdacht.

Enkele praktische aandachtspunten

- Informeer de zieke bij de opname in de voorziening over het aanbod van de pastorale dienst (eucharistievieringen, mogelijkheid om te biechten of een pastoraal gesprek,...). Probeer ook te weten te komen of de persoon in kwestie een goede relatie had met de gelovige gemeenschap van de parochie waar hij/zij woont. Eventueel kan (via de familie) contact worden opgenomen met de parochie-priester.
- Maak afspraken over de rituelen of sacramenten die te zieke wenst mee te beleven, en geef voldoende informatie over de betekenis. Een ziekenzalving is voor veel mensen nog steeds het signaal 'dat het zeer slecht gaat', of 'dat het waarschijnlijk niet meer lang zal duren'. Deze visie op ziekenzalving is achterhaald, en het is beter dat zieke mensen – en ook de familie – ervan bevrijd worden.
Ook het viaticum moet worden toegelicht. Het gaat hier eigenlijk om een uitdrukking van een diep en authentiek geloof in de Verrijzenis.
- Probeer in de familie- of vriendenkring van de zieke een contactpersoon te vinden, die bij verergering van de ziekte of het sterven van de zieke de anderen op de hoogte kan brengen.
- Als de persoon gestorven is, kan – indien dit gepast is – een religieus symbool (kruisje, paternoster of een ander symbool dat in een liturgisch moment bijzondere betekenis kreeg voor de zieke) in de handen van de overledene gelegd worden. Als de dode meteen naar het funerarium wordt overgebracht, kan je eventueel het persoonlijke kruisje of de paternoster van de overledene meegeven.
- Indien de familie dit wenst, kan je hen bijstaan bij het voorbereiden van de begrafenisplechtigheid.

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

- Pers- en Informatiedienst Aartsbisdom
Mechelen-Brussel, Wollemarkt 15 - 2800 Mechelen
T : 015/21.65.01 of 015/29.26.11 - E : aartsbisdom@kerknet.be
- www.kerknet.be – officiële startpagina van de Katholieke Kerk in Vlaanderen.
- www.uitvaart.be: ga naar 'Uw uitvaart', 'Religie en rituelen', 'Katholieken'!

Literatuur

- J. LAMBERTS, *Geborgen in Zijn liefde. Het sacrament van de ziekenzalving*, Lannoo, Tielt, 1987.
- Orde van dienst voor de uitvaartliturgie, Brussel, 1993.
- 'De Ziekenzalving', DVD of video met getuigenissen en informatie over het sacrament van de ziekenzalving. Realisatie: AVIMO vzw, Kardinaal Mercierplein 3, 3000 Leuven. www.kerknet.be/avimo

De Protestantse kerkgemeenschap

De protestanten zijn een zeer pluriforme groep. Zij hebben geen eigen 'traditionele' vormen of rituele handelingen om afscheid te nemen van hun doden. Voor hen is in principe enkel wat in de Bijbel staat van tel, de overlevering (traditie) is daaraan ondergeschikt (d.i. het zgn. Sola-Scriptura-principe). Ook wordt er niet gebeden voor de overledene, niet alleen omdat dat volgens de protestantse opvatting onbijbels is, maar ook omdat dat niet nodig is. Uiteindelijk hangt het eeuwig lot van de gelovige van God af, aan wiens genade hij/zij wordt toevertrouwd (het zg. Sola-Gratia-principe).

Na een lange periode van afwijzing van elke kerkelijke liturgie rond de uitvaart (juist om zich te onderscheiden van de talrijke Roomse rituelen) proberen protestanten tegenwoordig toch eigen vormen van een uitvaartliturgie uit te werken. In het boek 'Liturgie in dagen van rouw' vindt men een belangrijke aanzet. Daarin zijn teksten gebundeld voor een huisdienst, een getijdendienst, een dienst van Schrift en Tafel en een Woorddienst.

Een begrafenis wordt bij protestanten meestal voorafgegaan door een kerkelijke dienst, waarin de overledene herdacht wordt. Hoewel het er op lijkt, is dit geen eucharistieviering zoals bij de katholieken. In een protestantse dienst, ook bij een begrafenis, ligt alle nadruk op het Woord (uitleg van de Bijbel). De viering van eucharistie is voorbehouden aan een gewone zondagsdienst, meestal een keer per maand of zes weken. De concrete persoon en zijn of haar leven wordt herdacht; de naam van de dode wordt genoemd; er wordt afscheid genomen, en er wordt gedankt voor het leven van de overledene en gebeden voor de nabestaanden. De Bijbel is hierbij prominent aanwezig en vaak kiest men teksten die enerzijds het vergankelijke van een mensenleven beklemtonen, maar anderzijds de geborgenheid en troost die men bij God zal vinden onder de aandacht te brengen.

Protestanten kiezen er meestal voor om hun doden te begraven, hoewel tegenwoordig ook bij protestanten het aantal crematies stijgt. De begrafenis vindt plaats in het bijzijn van de familie en de gemeenschap, en er worden verschillende lezingen uit de Bijbel gehouden. Men belijdt samen het geloof, en men bidt het Onze Vader.

'Ik ben de opstanding en het leven', zei Jezus. 'Wie in Mij gelooft mag dan wel sterven, toch zal hij leven; en iedereen die leeft en in Mij gelooft, zal in eeuwigheid niet sterven.'

Joh 11, 25-26.

Dit is een vaak gebruikte begrafenisformule.

Enkele praktische aandachtspunten

- Zoals gezegd kent het protestantisme geen sacramenten of traditionele rituele handelingen die het ziekzijn en sterven begeleiden. Toch zijn protestantse christenen niet ongevoelig voor symbolen. Probeer samen met de zieke, de familie- en vriendenkring en eventueel de dominee of een protestantse pastor gepaste 'religieuze' momenten te voorzien. Het lezen van een psalm (bijv. psalm 23) wordt bijna altijd gewaardeerd.
- Omdat het protestantisme geen hiërarchie of centraal 'gezag' kent, bestaan er talrijke protestantse stekkingen. Probeer in de concrete situatie zoveel mogelijk rekening te houden met deze verschillen.
- Indien de zieke persoon dit wenst, kan je hem een Bijbel bezorgen. Let wel, er is een verschil tussen een katholieke en een protestantse bijbel (qua volgorde en aantal opgenomen of 'gecanoniseerde' boeken). In 2004 is een nieuwe 'interconfessionele' nederlandsestalige bijbelvertaling gepubliceerd, de N.B.V. (tal van christelijke en zelfs joodse geleerden werkten samen aan deze vertaling). Toch zijn ook van deze vertaling verschillende 'edities' gedrukt.
- Wanneer de persoon gestorven is, kan je eventueel de Bijbel openleggen op een troostende passage. Een eenvoudig kruis kan ook, maar geen kruis met christusfiguur erop.
- In het verleden was het voor protestanten ongepast om hun verdriet te tonen bij het overlijden van een dierbare. Tegenwoordig rust hier geen taboe meer op. Een geruststellend gesprek kan dan ook bevrijdend werken voor veel gelovigen.

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

- *Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst*, Marsveldstraat 5a, 1050 Brussel, tel. 02/510.61.98.
- *Verenigde Protestantse Kerk in België*, Marsveldstraat 5, 1050 Brussel, tel. 02/511.44.71, www.vpkb.be.
- *Evangelische Alliantie Vlaanderen*, Boomlaarstraat 12, 2500 Lier, tel. 03-488.04.30.
- *Belgisch Bijbelgenootschap*, Dautzenbergstraat 36, 1050 Brussel, tel. 02/640.11.12.
- www.uitvaart.be: ga naar 'Uw uitvaart', 'Religie en rituelen', 'Protestant-Christelijken'.

Literatuur

- P.M. BOUMAN, *Een andere weg. Protestanten in de Vlaams samenleving*, Amstelveen, 1986.
- J. DHOOGHE, *Het Belgisch protestantisme, in K. DOBBELAERE, e.a., België en zijn goden. Kerken, religieuze groeperingen en lekenbewegingen*, Leuven, 1985.

De Anglicaanse kerkgemeenschap]

Zoals reeds gezegd vertoont het Anglicaans christendom elementen uit de protestantse en uit de katholieke traditie. Sommige anglicaanse gelovigen sluiten meer aan bij de protestanten (belang van de Bijbel, minder aandacht voor sacramenten), terwijl anderen meer aansluiten bij het rooms-katholicisme (apostolisch ambt (bisschop, priester, diaken) en groter belang van de sacramenten). De eenheid van de anglicaanse gemeenschap wordt verzekerd door 'the Book of Common Prayer' (hoewel er van dit werk talloze verschillende versies tot stand gekomen zijn doorheen de geschiedenis). Het is een verzameling van teksten, gebeden, psalmen,... die gebruikt kunnen worden in gemeenschappelijke liturgische vieringen of in persoonlijke devotie. Mede onder invloed van de liturgische beweging is er een convergentie van liturgische leesroosters en teksten waarneembaar van verschillende kerkelijke tradities, culminerend, voor wat de anglicaanse kerk betreft, in het nieuwe missaal "Common Worship" dat in het jaar 2000 in Engeland in gebruik genomen werd.

Wanneer een persoon ernstig ziek is, kan de 'priester' (of leek) samen met de zieke bidden volgens een vastgelegde volgorde, de zogenaamde 'Order of the Visitation of the Sick' (uit het Book of Common Prayer). Het staat de begeleider van dit gebedsgebeuren vrij om deze orde te volgen, of om eventueel enkele gebeden weg te laten, of andere teksten te kiezen (bv. een andere psalm). Tijdens dit gebedsmoment worden ook rituele handelingen verricht, zoals de handoplegging en de zalving.

In de Common Worship serie verscheen de uitgave 'Ministry to the Sick', waarin diverse liturgische en pastoral handreikingen gedaan worden voor zieken, thuis of in een ziekenhuis, voor aangepaste communie vieringen, handoplegging, ziekenzalving, en stervensbegeleiding. Aan de hierin voorkomende teksten wordt veelal de voorkeur gegeven.

Aanhef van de 'Visitation of the Sick':

When any person is sick, early notice shall be given thereof to the Minister of the Parish. When the persons are come together, the Minister shall say,

PEACE be to this house, and to all that dwell in it.
Then kneeling down, he shall pray as follows.

REMEMBER not, Lord, our iniquities, nor the iniquities of our forefathers: Spare us, good Lord, spare thy people, whom thou hast redeemed with thy most precious blood, and be not angry with us for ever.

Answer. Spare us, good Lord.
Then the Minister shall say, Let us pray. ...

Enkele praktische aandachtspunten

- Indien de zieke persoon dit wenst, kan je hem/haar in contact brengen met een anglikaanse priester of een lekenbedienaar.
- Bezorg de patiënt een (engelstalige) Bijbel, of het 'Book of Common Prayer'. Indien de persoon dit wenst, kan je enkele teksten samen met hem/haar lezen of bidden.
- Probeer op voorhand met de persoon en de familie af te spreken of er sacramenten moeten worden toegediend. Vraag hen ook of bij nood een rooms-katholieke priester deze sacramenten mag toedienen. Goede afspraken op voorhand zorgen voor een vlot verloop op het moment zelf.
- Wanneer de zieke komt te sterven, kan je gepaste religieuze symbolen aanbrengen, in samenspraak met de familie of eventueel volgens de wensen van de overledene zelf.
Indien de familie dit wenst, kan je hen helpen om een gepaste gebedsdienst voor te bereiden

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

- Er zijn een veertiental parochies, waarvan één in Brussel, vier in Wallonië en de overige in Vlaanderen.
De voorzitter van de pastorale raad, de 'Anglican Council for Belgium' staat in Gent, Begijnhoflaan 29, 9000 Gent, tel. 09/223 76 91.
Bestuurlijk valt België onder het Aartsdiaconaat van Noord West Europa, The Venerable John de Wit, V. Hogendorpstraat 26, 3581 KE Utrecht, tel. +31 30 251 34 24.

Literatuur

- The Book of Common Prayer.
- Common Worship, Services and Prayers for the Church of England, Church House Publishing, London, 2000.
- Ministry to the Sick Church House Publishing, London, 2000, (www.chbookshop.co.uk)
- NEVILLE SMITH, Prayers for People in Hospital, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- MICHAEL FULLJAMES & MICHAEL HARPER, Prayers for Healing, Canterbury Press, Norwich, 2003.

De Orthodoxe kerkgemeenschap]

Bij de orthodoxe christenen is de betekenis en de visie op sterven en dood nauw verbonden met het leven, en meer bepaald met het leven van Christus en met zijn verrijzenis. Dit impliceert dat orthodoxe christenen nu reeds het aardse leven in het licht van de eeuwigheid zien. Daarom gelooft men in de onsterfelijkheid van de ziel. De relatie met God in dit aardse leven, wordt in stand gehouden na dit leven. De zieke of stervende persoon moet dan ook voortdurend in herinnering gebracht worden aan zijn hoopvolle bestemming. Deze gedachte, en de rol van Christus daarin, is duidelijk aanwezig in een centrale passage van het orthodoxe paastroparion (of paashymne):

"Christus, verrezen uit de doden,
door zijn dood overwon Hij de dood,
en schenkt terug het leven,
aan hen in het graf".

De liturgie, die in de orthodoxe geloofsbeleving een centrale plaats inneemt, is als het ware de voorafbeelding van wat de individuele gelovige na het overlijden zal ervaren. De rituele handelingen en iconen zijn een toegangspoort tot de hemelse liturgie.

In de orthodoxe kerk wordt het sacrament van de ziekenzalving niet individueel, en zeker niet enkel aan een stervende persoon toegediend. Het is een jaarlijks terugkerend gebeuren (in de 'Grote Week'), waarbij alle gelovigen herinnerd worden aan het feit dat men steeds door fysieke of spirituele ziekte wordt bedreigd. Dit alles wordt in het licht van de overgang van dood naar leven gesteld.

Het is de taak van iedere christen om bij een stervende Gods licht uit te stralen. Op het moment van het overlijden wordt een speciaal 'overgangsritueel' uitgevoerd, de zgn. 'rite voor het Verlaten van het Lichaam door de Ziel'. Het lichaam wordt gewassen en verzorgd, en wordt meestal in een open kist gelegd. Familieleden of vrienden die hun verdriet wensen te uiten kunnen de overledene dan nog aanraken, een kus geven, of een bloem neerleggen. Tussen het overlijden en de begrafenis worden verschillende wakes ('Mnymosyna' of 'Panikhida') gehouden bij de overledene. Op dat moment gaat de aandacht niet op de eerste plaats naar de verrijzenis, maar naar de

pijn van het afscheid. De begrafenis zelf vindt plaats rond de kist, begint met enkele gebeden en psalmen (psalm 90 of 118), en dan volgt de 'Grote Litanie voor de overledenen'. Meestal leest men een passage uit de brief van Paulus aan de Thessalonicenzen (1 Tes 4,13-17), en als evangelietekst opteert men voor een passage uit Johannes (Joh 5,24-30).

Ook na de dood houdt men wakes (diensten van nagedachtenis), waarin de overledene herdacht wordt. Dit gebeurt op de derde, negende en veertigste dag na het overlijden, alsook elk jaar op de verjaardag van het overlijden. Doorheen het jaar mag de familie wakes organiseren. Er zijn twee zaterdagen van alle overledenen, de éne net vóór het begin van de Grote Vasten, de andere op de zaterdag vóór Pinksteren. Op de tweede dinsdag na het heilig Pashafeest (Pasen) gaan de gelovigen hun dierbare overledenen bezoeken. Deze dag wordt de 'Dag der Vreugde' genoemd.

Enkele praktische aandachtspunten

- Bij de opname in de voorziening informeer je naar de wensen van de zieke. Vaak zal de zieke, of zijn/haar familie contact leggen met een orthodoxe priester. Indien dit niet gebeurt, kan je zelf aanbieden om als contactpersoon te fungeren.
- Plaats zo mogelijk een icoon in de kamer van de zieke. Iconen staan symbool voor de werkelijke aanwezigheid van Christus.
- Laat de stervende persoon niet alleen. De eenzaamheid is voor de patiënt op dat moment veel erger dan de naderende dood. Je bewijst er de persoon zelf, en ook de familie een grote dienst mee.
- Praat met de zieke persoon niet meteen over de ernst van de situatie. Orthodoxe gelovigen willen niet ontmoedigd worden, maar hoopvol uitzien naar het eeuwige leven, dat na de 'overgang' aanvangt.
- Als de persoon gestorven is, leg dan de handen gekruist op de borst, en leg eventueel ook de icoon op de borst van de overledene. Verwittig de familie. Orthodoxe christenen begraven hun doden zo snel mogelijk na het overlijden. Crematie wordt in de Orthodoxe Kerk niet geduld.

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

- Metropoliet van het oecumenisch patriarchaat
Zijn Eminentie Metropoliet Panteleimon van België • Charbolaan 71
1030 Brussel - T: 02/736.52.78 E: eglise.orthodoxe@belgacom.net
- Athenagoras Peckstadt van Sinope
Elizabetlaan 329 bus 51 - 8300 Knokke-Heist - T en F: 050/51.95.53
- <http://www.aartsbisdom.be>
- <http://www.pagesorthodoxes.net>

Literatuur

- I. PECKSTADT, *'Het mysterie van leven en dood in de orthodoxe traditie'*, in B. LAUVRIJS (RED.), *De dood. Pluralistisch/gelovige benadering*, Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 51-58.
- *'Diensten, sacramenten en gebruiken van de orthodoxe kerk'*, samenstelling B. PECKSTADT; vert. in het Nederlands T. OTT, W. FINK, 1993.

Ik ben moslim

“Er is maar één God, Allah, en Mohammed is zijn profeet”.

Geloofsbelijdenis

Korte inleiding

De Islam vindt zijn oorsprong in de religieuze en maatschappijkritische visie van Mohammed ibn Abdullah (570-632 n. Chr.). Tijdens zijn leven krijgt Mohammed een aantal openbaringen, waardoor hij tot het inzicht komt dat hij een belangrijke taak te vervullen heeft. Hij verzamelt een aantal trouwe volgelingen rond zich, en vestigt, eerst in Mekka en later in Medina, het nieuwe geloof. Dat geloof is gebaseerd op de onderwerping (letterlijk: 'islam') aan de ene God (Allah). Het houdt ook een nieuw maatschappijmodel in, dat zich ten doel stelt de sociale ongelijkheid weg te werken.

Mohammed, die de belangrijkste profeet is van de Islam, vertelde zijn openbaringen aan zijn volgelingen, en na zijn dood werden deze goddelijke woorden op schrift gesteld. Zo ontstond de Koran (lett. 'voordracht'), die het richtsnoer is voor alle aspecten van het leven van een moslimgelovige. Omdat Mohammed deze Godsopenbaringen in het Arabisch ontving, wordt de Koran meestal in het Arabisch gelezen. Er bestaan weliswaar geautoriseerde vertalingen van. Naast de Koran vormt ook de mondeling overgeleverde 'Soenna' (een grote verzameling van verslagen van metgezellen van de profeet) een belangrijke bron.

Het leven van een moslim wordt gereguleerd door de Sjaria'a, de goddelijke wet van de Islam. Al wat van belang is voor een moslim staat in deze wet, en wat er niet in staat, kan eruit afgeleid worden d.m.v. consensus en analogie.

Er zijn vijf fundamentele basisplichten, die iedere goede moslim moet onderhouden:

1. De geloofsbelijdenis of *Sjahada*. Dit is een zeer kernachtige formulering van het geloof, die met de volle instemming van het hart moet beleden worden:

“Er is maar één God, Allah, en Mohammed is zijn profeet”.

2. Het gebed of *salaat*. Een moslim bidt vijf maal per dag. Daarbij neemt de gelovige de typische gebedshouding aan ('onderwerping') en richt zich naar Mekka. De gebeden volgen een vast schema met gebedsformules en citaten uit de Koran.
3. Het vasten of *sawm*. Het vasten gebeurt eenmaal per jaar in de maand *ramadan*. Gedurende een dertigtal dagen mogen de gelovigen van zonsopgang tot zonsondergang niets eten of drinken. Ook seksuele betrekkingen tijdens deze uren zijn uit den boze. Zieke moslims en reizigers kunnen wel van deze plicht ontslaan worden.
4. De aalmoes of *zakaat*. Een deel van de inkomsten wordt weggeschonken aan wie het nodig heeft.
5. De bedevaart naar Mekka of *haddj*. Minstens eenmaal in zijn leven moet een moslim een pelgrimstocht ondernemen naar de heilige stad. Dit echter alleen onder voorwaarde dat hij/zij hiertoe financieel én lichamelijk in staat is.

Deze vijf plichten worden door alle moslims onderhouden. Wie echter ziek is, kan zoals gezegd ontslaan worden van een of meerdere van de plichten. Ziekte is volgens de islam een soort beproeving. Door de ziekte kan een gelovige vertwijfeld raken. Wie toch volhoudt kan zijn standvastigheid in het geloof bewijzen.

Iemand die ernstig ziek of stervend is, wordt (indien mogelijk) met het hoofd in de richting van Mekka gelegd. De familie en medegelovigen zijn aanwezig, en herinneren de zieke persoon zachtjes aan de geloofsbelijdenis. Voor de stervenden wordt soerat yasin in stilte gereciteerd.

Op het moment van het sterven verlaat de ziel het lichaam, en wordt door een engel begeleid naar het *barzakh*, een soort tussentoestand. De overledene wordt ondervraagd over het ware geloof. Dit is het zogenaamde 'kleine verhoor'. Als men fout antwoordt, moet men in afwachting van het laatste oordeel branden in de hel. Als men de juiste antwoorden geeft, krijgt men een verzekerde plaats in afwachting van de wederopstanding, die plaatsvindt op het einde der tijden. Op de dag des oordeels wordt ieder mens individueel ter verantwoording geroepen over zijn daden tijdens het leven. Wie zondig leefde, gaat naar de hel (vol vuur en martelingen), wie op een voorbeeldig leven kan terugblikken, gaat naar het paradijs (plaats van zegen, vrede en rust, godsaanschouwing).

Na het sterven is de ziel uit het lichaam verdwenen. Toch voelt en hoort de persoon wat er met hem gebeurt. Men moet het lijk dus met het nodige respect behandelen.

Het lichaam moet eerst gewassen worden (*ghusl*), zodat het rein kan verschijnen voor Allah. Deze reiniging verloopt volgens een vastgelegde rituele volgorde (die verschillend is voor man en vrouw). Daarna wordt het lichaam aangekleed in een lijkwade (*kofn*). Het is een stuk stof dat uit katoen vervaardigd is, en ook hier gelden vaste voorschriften. Vervolgens wordt er voor de overledene gebeden. Een imam gaat voor in het gebed (*salaat al djanaazah*), dat bestaat uit verzen uit de koran en uit smeekbeden.

Daarna volgt – zo snel mogelijk na het overlijden – de begrafenis. Wie op de begrafenis aanwezig is, moet aan de dood denken, en daar voor zichzelf een les uit trekken. Er wordt gebeden om vergeving voor de overledene, die op dat moment het 'kleine verhoor' ondergaat.

Na de begrafenis volgt een rouwperiode, voor de achtergebleven partner is dat vier maanden en tien dagen, voor de familie is dat drie dagen. Men herdenkt zijn doden via smeekbeden aan Allah. Men brandt geen kaarsje, of zet geen foto, want dat lijkt op verering van de overledene. Een grafsteen plaatsen met vermelding van naam en datum van de overledene is wel gebruikelijk.

Enkele praktische aandachtspunten

- Probeer bij de opname in de voorziening goede afspraken te maken met de zieke en zijn/haar familie, zowel over de gebedsmomenten als over het voedsel (moslims mogen geen varkensvlees eten, alle voedsel moet volgens de islamitische voorschriften klaargemaakt worden).
Contacteer een imam indien men dit wenst, en zelf geen contacten heeft.
- De familie wil de persoon in zijn laatste momenten bijstaan en steunen, door het uitspreken van de geloofsbelijdenis.
- Een praktische tip: aangezien de gebedsrichting voor moslims erg belangrijk is, voorzie je eventueel een kompas, of ga je na in welke richting Mekka gelegen is ten opzichte van de voorziening (vanuit België is dit in het Zuid-Oosten).
- Wanneer iemand gestorven is, kan als volgt deelneming betuigd worden: "Dat Allah uw beloning verhoogt, dat Hij u troost en dat Hij vergeving schenkt aan uw overledenen".

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

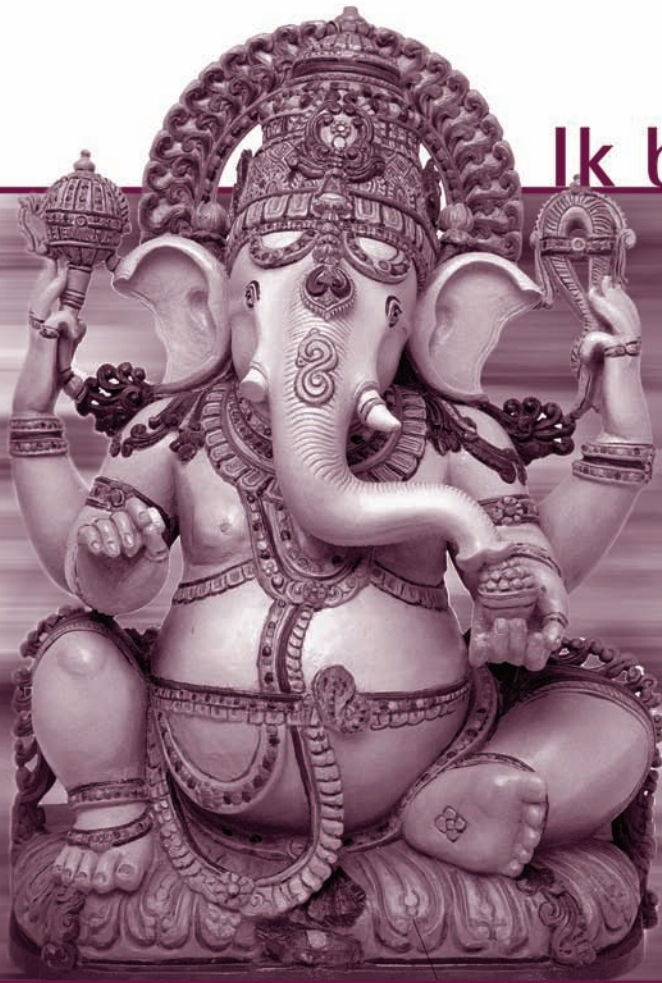
- Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims (V.O.E.M. vzw), Lakensestraat 68, 1000 Brussel; T/F 02/503.13.25; E brussel@voem-vzw.be; www.voem-vzw.be
- Islamitisch Cultureel Centrum, Jubelpark 14, 1000 Brussel; T 02/735.21.73; F 02/735.30.72; E infos@centreislamique.be
- www.uitvaart.be: ga naar 'Uw uitvaart', 'Religie en rituelen', 'Moslims'

Literatuur

- T. ADDARKAOUI, 'De dood volgens de koran en de profeet', in B. LAUVRIJS (RED.), De dood. Pluralistisch/gelovige benadering, Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 59-65.
- 'De hedendaagse begrafenisrituelen in de islam', overgenomen uit F.M.DENNY, in *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, 1995, vol. 2. Vertaling: H.De Ley. <http://www.flwi.ugent.be/cie/archief/docu8.htm>

Ik ben hindoe

*“De dood is een zeker feit voor degene die wordt geboren
en ook is geboorte zeker voor hen die sterven;
het zijn onvermijdelijke zaken
die het dus niet verdienen om over te weeklagen.”*

Uit de Bhagavadgita

Ik ben hindoe

Korte inleiding

Het hindoeïsme is een recente verzamelnaam voor een aantal religieuze stromingen. Er zijn enkele belangrijke gemeenschappelijke kenmerken. Enerzijds eenzelfde oorsprong: het hindoeïsme ontstond in de vallei van de Ganges rivier (India), en kende een zeer lang ontwikkelingsproces, waarvan de vroegste sporen zo'n 3000 jaar geleden te situeren zijn. Anderzijds zijn alle verschillende stromingen van het hindoeïsme op dezelfde religieuze teksten gefundeerd, de zogenaamde veda's. Daarnaast kent men nog tal van andere belangrijke geschriften (*oepanisjaden, bhagavadgita, Ramajana,...*)

De hindoegemeenschap is vanouds ingedeeld volgens een streng kastestelsel. De bevolking is ingedeeld in verschillende groepen of *varna's*. Tot welke groep (kaste) je behoort, hangt af van je geboorte. Er zijn vier hoofdkastes en tal van onderverdelingen waardoor de hele maatschappij geordend is. Aan iedere (sub)kaste zijn rechten en plichten (*dharma*), sociale relaties en beroepen verbonden. Er is ook een heel grote groep kastelozen, die niet zelden op weinig menselijke waardigheid aanspraak kan maken. In de praktijk is het kastestelsel nog sterk aanwezig, wel is het mogelijk om wanpraktijken op basis van kaste-discriminatie strafrechtelijk te vervolgen.

Ook het cyclische wereldbeeld is een wezenlijk aspect van het hindoeïsme. Via de eeuwigdurende beweging van opgang en ondergang wordt de kosmische orde in evenwicht gehouden. Op individueel vlak uit dit zich in een sterk reïncarnatiegeloof. Iedere individuele hindoe draagt een stukje van het goddelijke in zich (*atman*). Dit *atman* is onsterfelijk en wordt altijd opnieuw herboren in een eindeloze ketting van wedergeboorten (*het samsara*). In welke kaste het *atman* terechtkomt, hangt af van het karma (het geheel van handelingen en intenties van een mensenleven). Ook ziekte en lijden tijdens het leven kunnen veroorzaakt worden door een slecht karma. Wanneer men niet volgens de verplichtingen (*dharma*) van de kaste handelt waartoe men behoort, kan men 'gestraft' worden door ziekte of lijden

Reïncarnatie moet beschouwd worden als een last, en niet als een gunst of een voordeel. Het doel van een hindoe is immers zich te verlossen uit die

eeuwige cyclus van wedergeboortes. Dan wordt het *moksha* bereikt, waar het *atman* opgaat in de goddelijke oorsprong (*brahman*) waaruit het voortgekomen is. Voor westerlingen is dit zeer moeilijk te begrijpen. Het valt te vergelijken met een druppel water die in de oceaan terecht komt. De druppel wordt één met de oceaan, er is geen onderscheid meer. Zo wordt ook het *atman* één met *brahman*.

Het *brahman* is het goddelijke levensprincipe, waarvan er talloze manifestaties bestaan. Iedere stroming binnen het hindoeïsme kiest zijn 'favoriete' goden (manifestaties van het ene *brahman*). Het hindoeïsme is dus een monotheïsme dat zich polytheïstisch presenteert.

Voor de vele hindoes die geloven in een persoonlijke God is bevrijding eerder een eeuwig mogen schouwen van de Godheid.

Hindoes beleven hun geloof op een heel diverse en persoonlijke manier. Men heeft een huisaltaar, waar men de goden aanbidt die men zelf verkiest. Het offerritueel staat centraal: men offert aan een bepaalde godheid om een persoonlijke gunst gedaan te krijgen.

Naast het behoren tot een kaste wordt het leven van een hindoe gestructureerd door bepaalde overgangsrituelen (*samskara's*). Ook hier heerst een bonte diversiteit. De drie *samskara's* die het meest voorkomen zijn naamgeving, huwelijk en dood. Deze rituelen hebben een religieuze én een sociale functie.

De structuur van dergelijke overgangsrituelen vertoont ook een zekere uniformiteit. De oersymbolen van water en vuur (*agni*: het heilige vuur) zijn steeds aanwezig. Ook de richting waarin men tijdens het ritueel kijkt is belangrijk. Bij de *samskara* van de dood (de *antysti*) kijkt men steeds naar het zuiden, omdat deze richting symbool staat voor de dood. De offerdienst is bij alle *samskara's* aanwezig.

*“Versleten kleren worden door het lichaam afgeworpen.
Versleten lichamen worden
door degene die erin woonde afgeschud.
Nieuwe lichamen worden als kleren
door de bewoner aangetrokken.”*

Uit de bhagavadgita

Wanneer een hindoe voelt dat zijn levenseinde nadert, verzamelen de familie en vrienden zich rondom hem. Men legt de stervende in oostelijke richting, geeft hem water uit de Ganges, de heilige rivier, en plaatst een brandende lamp naast het hoofd. Men zingt hymnes of reciteert zachtjes *mantras*.

Wanneer de persoon gestorven is, wordt het lichaam met het hoofd in zuidelijke richting op de grond gelegd. Er breekt een periode van tien dagen rouw aan voor de familie, waarin men als onrein beschouwd wordt. Het lijk wordt gewassen en zorgvuldig aangekleed. Daarna volgt het crematieritueel. Dit ritueel is voor hindoes erg belangrijk, en verloopt volgens een vastgesteld proces. Het lichaam wordt op de brandstapel gelegd, en een familielid (vaak de zoon van de overledene) ontsteekt het vuur. De *pandit* (een hindoe-priester) reciteert *mantra's* om het vuur te zegenen. Na de verbranding wordt de as verzameld, en in een rivier (bij voorkeur de Ganges) uitgestrooid. De crematie wordt – indien mogelijk – uitgevoerd in de stad Varanasi (Benares) aan de Ganges. Dit is de dodenstad bij uitstek, omdat de traditie zegt dat wie in Benares sterft, rechtstreeks bevrijding (moksha) bereikt.

Deze rituelen kunnen natuurlijk niet in België worden uitgevoerd. Men opteert dan ofwel voor een repatriëring van het lijk naar India, ofwel voert men de crematie uit in een erkend crematorium. De familie kan dan de as meenemen naar India, om die daar alsnog uit te strooien in de heilige rivier.

Enkele praktische aandachtspunten

- Bij de opname in de voorziening dienen enkele afspraken gemaakt te worden. Vraag de zieke of de familie of ze contact wensen met een vertegenwoordiger van hun religie. Meestal zullen zij zelf voor dit contact zorgen (een familiepriester of een *pandit*). Informeer hen indien nodig over de oriëntatie van de kamer waar de zieke verblijft. Dit is belangrijk voor het gebed en de rituelen.
- Vele hindoes eten geen vlees. Informeer hen dus over de mogelijkheid om vegetarisch te eten.
- In de laatste levensuren van de zieke is de aanwezigheid van de familie belangrijk. Ook de aanwezigheid van de *pandit* is

belangrijk. Die zal *offers* opdragen, en *mantra's* citeren. Hij fluistert ook de naam van een godheid in het oor van de stervende en giet een druppel water op de tong, als symbool van de Ganges, de heilige rivier.

- Na het overlijden moet het lichaam gecremeerd worden. Informeer de familie over de mogelijkheden van de crematiecentra in de omgeving. De rituele inkleding van dit proces is voor hindoes zeer belangrijk. In de crematiecentra wordt hier zoveel mogelijk rekening mee gehouden. Zo kan men eventueel zelf het vuur 'aansteken'

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen - websites

- GOPIO-Global organization of People of Indian Origin, Boulevard Louis Mettwie Bte 18, 1080 Brussel, www.gopio-belgium.be
- India Studie Centrum, Centrum voor taal en spraak Universiteit Antwerpen, Campus Drie Eiken, Universiteitsplein 1 - gebouw E (Officiersgebouw), 2610 Wilrijk
- Hare krishna (één van de vele stromingen binnen het hindoeïsme) Radhadesh, Château de Petite Somme, 6490 Septon/Durbuy www.radhadesh.com

Literatuur

- B. LAUVRIJS, '*Dood en stervensbegeleiding in het hindoeïsme*', in B. LAUVRIJS (RED.), *De dood. Pluralistisch/gelovige benadering*, Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 13-18.
- W. CALLEWAERT, *Hindoeïsme. Goden, goeroes en gezangen*, Leuven, Davidsfonds, 1994.
- W. CALLEWAERT, *India. Betoverende verscheidenheid*, Leuven, Davidsfonds, 2001.
- S. DE VRIES, *Hindoeïsme voor beginners. Een heldere inleiding tot de oudste nog levende wereldgodsdienst*, Amsterdam, Forum, tweede druk, 1999.
- K. KNOTT, *Hinduism. A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

Ik ben boeddhist

"Geboorte is lijden, ouderdom is lijden, ziekte is lijden, dood is lijden, gejammer en geklaag, pijn en verdriet zijn lijden, het verbonden zijn met datgene waarmee we niet verbonden willen zijn is lijden, gescheiden te zijn van hetgeen we liefhebben is lijden, het niet in vervulling gaan van wensen is lijden; kortom, de factoren waaruit het leven is opgebouwd zijn lijden."

Woorden van de Boeddha.

Korte inleiding

Het boeddhisme is ontstaan in de 6de eeuw voor Christus in het noorden van India. Siddharta Gautama wordt beschouwd als de grondlegger van deze religie. Hij leidde als prins een beschermd leven aan het koninklijk hof. Op een van de zeldzame tochten in de omgeving ontmoette hij het lijden van de mens. Het zette hem aan het denken. Hij verliet het prinselijk leven en leefde jarenlang zeer ascetisch en volgens strakke principes, tot hij begreep dat ook deze weg geen oplossing bood.

Nadat hij de verlichting bereikte, gaf de Boeddha uitleg over de vier edele waarheden van het menselijk bestaan:

1. Alles is lijden (*dukkha*). Hij sprak niet alleen over fysiek of psychisch lijden, maar over 'existentieel' lijden, waarmee alle mensen te kampen hebben.
2. De menselijke bezitsdrang (*tanha*) is de oorsprong van veel lijden, maar ook alle vormen van afkeer (haat, agressiviteit) en verblinding (verslaving en verdwazing).
3. Het lijden kan ophouden of overwonnen worden door onze ik-gerichte kijk op de werkelijkheid af te leggen en te leren openstaan voor een ander.
Als we hierin slagen, bereiken we de uiteindelijke Verlichting, het *Nirwana*.
Men kan deze verlichte toestand bestendigen door te mediteren en te leven volgens de raadgevingen van het 'Achtvoudige Pad' dat in de vierde edele waarheid wordt voorgesteld.
3. Het 'Achtvoudige Pad' voert van het *samsara* (letterlijk: 'reizen', de onverlichte toestand van de mens, de eeuwige wederkeer van dood en geboorte) naar het Nirwana (de Verlichting, waardoor men verlost wordt uit het *samsara*). Het achtvoudige pad bestaat uit acht raadgevingen op het gebied van wijsheid, ethisch handelen en meditatie.

Deze vier edele waarheden zijn de kern van het boeddhisme geworden. Er zijn tal van stromingen binnen het boeddhisme, die onder invloed van culturele en historische situaties ontstaan zijn. Men spreekt van de 'duizend gezichten van het boeddhisme', omdat er zo'n grote diversiteit bestaat.

Het boeddhisme is een religie met een positief en voor westerlingen verassend mensbeeld. Er is geen persoonskern, geen ontologisch gegeven, geen ziel, geen atman (zoals in het hindoeïsme) en toch spreekt men over een continuerend gegeven van de geest dat voorlopig gebruik maakt van een lichaam.

Het boeddhisme kent ook geen God. Het is een religie, maar geen godsdienst. God wordt ontkend noch bevestigd. Daarom spreekt men over een non-theïstische (en niet een atheïstische) traditie. De kern van het boeddhisme is de heilsleer, het wijzen van de weg die voert uit dit lijdzame bestaan naar het *Nirwana*.

"Geboorte is lijden, ouderdom is lijden, ziekte is lijden, dood is lijden, gekwam en geklaag, pijn en verdriet zijn lijden, het verbonden zijn met datgene waarmee we niet verbonden willen zijn is lijden, gescheiden te zijn van hetgeen we liefhebben is lijden, het niet in vervulling gaan van wensen is lijden; kortom, de factoren waaruit het leven is opgebouwd zijn lijden."

Woorden van de Boeddha.

De dood is het ultieme bewijs van de veranderlijkheid en vergankelijkheid van alle leven. De dood is geen einde, maar de aankondiging van een nieuw begin. Op die manier is iedere dood ook een geboorte, waardoor het rad van voortdurende wedergeboortes (samsara) in beweging blijft. De dood is geen verlossing van het lijden, de karmische wetmatigheid blijft behouden (i.e. de wet van oorzaak en gevolg). Enkel de verlossing uit de onwetendheid doorbreekt deze cyclus.

Familie en nabestaanden doen hun best om de laatste momenten van de stervende zo aangenaam mogelijk te maken. De gemoedstoestand van de zieke op het moment van het sterven is bepalend voor de verdere evolutie

van de stervende. Gevoelens van verdriet en wanhoop kunnen in het bijzijn van de stervende best vermeden worden. Wanneer de zieke gestorven is, kan de familie ceremonies aanvragen bij boeddhistische instituten.

Na het overlijden wordt het lichaam meestal gecremeerd. Er zijn korte ceremonies en rituelen, die minder religieus dan cultureel bepaald zijn.

Enkele praktische aandachtspunten

- Het is belangrijk dat de boeddhistische zieke zich goed voelt in de voorziening, dat hij/zij zo weinig mogelijk pijn en ongemak ervaart, zodat men de dood rustig en vertrouwd kan afwachten. De wedergeboorte wordt ondermeer bepaald door de kwaliteit van de geestestoestand van de stervende. Spreek dus bij de opname in de voorziening af met de zieke en de familie hoe men hieraan tegemoet kan komen.
- Afhankelijk van de boeddhistische stroming waartoe de zieke behoort, gelden soms voedselvoorschriften. Stel de familie en de zieke op de hoogte van de mogelijkheden in de voorziening en de contacten met boeddhistische verenigingen die begeleiding aanbieden
- Traditioneel kiezen boeddhisten voor crematie (hoewel dit geen verplichting is). Informeer de familie over de nabijheid van crematiecentra.

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen – websites

- Tibetaans Instituut, Kruispadstraat 33, 2900 Schoten, tel. 03-685.09.19, email: tibinst@skynet.be, www.tibetaans-instituut.org.
- www.boeddhisme.pagina.nl, rubriek 'Boeddhisme en de dood' en 'Rituelen en tradities'.

Literatuur

- DALAI LAMA, *Leven in vrede, sterven in vrede*, Pandora, 2002
- GOETGHEBEUR FRANS, *De dood, een metgezel voor het leven, niet bang zijn van de leegte*, Kunchab, 2005.
- GOETGHEBEUR FRANS, *De duizend gezichten van het boeddhisme*, Lannoo, 2008
- LIEF JUDITH L, *Leven en dood omarmen*, Altamira-Becht, 2002.
- PEEL SHITOKU A., 'Boeddhistische visie op sterven en dood', in B. LAUVRIJS (RED.), *De dood. Pluralistisch/gelovige benadering*, Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 21-28.
- SOGYAL RINPOCHE, *Het Tibetaanse boek van leven en sterven*, Servire, vierde druk juli 1995.
- THICH NHAT HANH, *Geen dood en geen vrees, Bemoediging en wijsheid voor de levenden*, Servire, 2003.

Ik ben vrijzinnig

Ik ben vrijzinnig

Korte inleiding

Het vrijzinnig-humanisme is geen religie of godsdienst. Toch is het geen 'neutrale' kijk op de werkelijkheid. Het is een *levensbeschouwing*, die op een bepaalde manier en vanuit een bepaald perspectief naar de werkelijkheid kijkt.

Vrijzinnigen laten zich niet leiden door dogma's of gezagsargumenten. Waarden en normen vinden hun ontstaan in de mens als individu en als soort, in nauwe verbondenheid met al wat leeft op aarde. Het leven heeft volgens hen enkel zin en betekenis als je er zelf betekenis aan geeft. Autonomie en zelfbepaling worden in het vrijzinnig-humanisme hoog in het vaandel gedragen. Men kiest zelf wat men zinvol of waardevol vindt. Er bestaan dan ook heel veel verschillende visies over leven en sterven, ethiek, ziek-zijn,... die allemaal onder de noemer 'vrijzinnig-humanisme' worden samengebracht.

De Nederlandse schrijver en theoreticus van het humanisme Jaap van Praag zet in tien kenmerken uiteen wat men onder het vrijzinnig-humanisme kan verstaan. Vijf kenmerken handelen over het mensbeeld van de humanisten: *natuurlijkheid* (verbondenheid met de natuur), *verbondenheid* (de mens als sociaal wezen), *gelijkheid*, *vrijheid en redelijkheid* (juist oordelen over goed en kwaad).

De overige vijf kenmerken hebben betrekking op het wereldbeeld van het vrijzinnig-humanisme: *ervaarbaarheid* (kennisverwerving gebeurt op basis van empirie, ervaring), *samenhang* (de wereld en de mens zijn met elkaar verbonden; wat niet met de mens is verbonden, bestaat niet), *volledigheid* (kennis via empirie is de volledige kennis van de mens; er bestaat geen geopenbaarde kennis), *toevalligheid* (de wereld heeft geen doel of hogere zin) en *dynamiek* (de wereld is voortdurend in beweging).

Vanuit deze kenmerken is het duidelijk dat humanisten de dood als het absolute eindpunt van het leven beschouwen. Er is geen hiernamaals, met de dood is het gedaan. Op het eerste gezicht is dit een erg pessimistische visie. Vrijzinnigen antwoorden hierop dat deze overtuiging de mens voor de uitdaging en de verantwoordelijkheid plaatst om in dit leven een menswaardig

bestaan na te streven. Omdat er geen leven is na de dood, moet men zorg dragen voor het leven hier en nu.

Op basis daarvan maakt men vaak een onderscheid tussen *dood* en *sterven*. De dood maakt geen deel meer uit van het leven, het sterven daarentegen is een wezenlijk deel van het menselijk leven. Het stervensproces moet zo menswaardig mogelijk verlopen. Vrijzinnigen zijn voorstanders van zowel palliatieve zorg als euthanasie. Het is volgens hen niet aangewezen om het leven te rekken als dat voor de betrokkene geen enkele waarde meer heeft. Men kiest zelf hoe men dit stervensproces vorm geeft, binnen de wettelijke kaders. Er bestaan geen symbolen of rituelen die moeten worden vervuld.

Bij een overlijden wenst de vrijzinnige familie dat men bij de lijktooi en de decoratie van de sterfkamer geen gebruik maakt van religieuze symbolen zoals een kruisbeeld, rozenkrans, wijwater.

Vaak kiest een zieke persoon voor een gesprek met iemand die op dezelfde golflengte zit (een partner of een goede vriend), of met een moreel consultant. Men kan praten over de gevoelens van verdriet, onzekerheid of angst, over gebeurtenissen uit het verleden, over schuldgevoelens,... Dit gesprek helpt mensen om in het reine te komen met zichzelf, zodat ze op een geruste en menswaardige manier afscheid kunnen nemen van het leven. Men kan ook eventueel wensen formuleren over wat moet gebeuren na het overlijden. Moreel consultants zijn gebonden door het beroepsgeheim overeenkomstig artikel 458 van het Strafwetboek. Wat in het gesprek aan bod komt, moet binnen de vertrouwelijke kring van de gesprekspartners blijven.

Wanneer de persoon gestorven is, wordt vaak een uitvaartplechtigheid gehouden in de aanwezigheid van familie en vrienden. Centraal staat de gedachte aan de overleden persoon. Er wordt een plechtige afscheidsrede gehouden waarin de overledene in herinnering wordt gebracht.

Enkele praktische aandachtspunten

- Vraag bij de opname in de zorginstelling of de zieke contact wenst met een moreel consultant. Indien de persoon een gesprek wenst, kunt u ook zelf een luisterend oor bieden.
- Probeer in geen geval de zieke uw eigen visie bij te brengen. Een respectvolle openheid ten aanzien van de keuze van de zieke is gepast.
- Sta de achterblijvende familie bij in het verwerken van het verlies, en respecteer hun manier van omgaan met deze ervaringen. Biedt eventueel aan om te helpen aan de voorbereiding van de uitvaartplechtigheid.

Nuttige adressen en literatuurlijst

Adressen - Websites

- Humanistisch Verbond (HV), Lange Leemstraat 57, 2018 Antwerpen, 03/233 70 32.
- Recht op Waardig Sterven (RWS), Constitutiestraat 33, 2060 Antwerpen, 03/272 51 63.
- Unie Vrijzinnige Verenigingen (UVV) Federaal Secretariaat (ook voor Centra Morele Dienst-verlening CMD), Brand Whitlocklaan 87, 1200 Sint-Lambrechts-Woluwe, 02/735 81 92.
- www.vrijzinnighumanisme.be • www.rws.be • www.uvv.be

Literatuur

- Palliatieve Zorgen. Humanistische visies op palliatieve zorgen/samenstelling Luc DE DROOGH & Karin VERMEULEN. Antwerpen: Humanistisch Verbond, 1994.
- Daar vertrok een mens... uitvaartlyriek/Erik VAN MALDER. Antwerpen: Oudervereniging voor de Moraal, 2001.
- Het leven in stappen. Vrijzinnige plechtigheden, een brochure van de Unie Vrijzinnige Verenigingen vzw.
- Elk schouderklopje helpt. Morele bijstand, een brochure van de Unie Vrijzinnige Verenigingen vzw.
- Praten werkt aanstekelijk. De moreel consulent, een brochure van de Unie Vrijzinnige Verenigingen vzw.
- Elke mens verdient een Oscar. Vrijzinnig humanisme, een brochure van de Unie Vrijzinnige Verenigingen vzw.
- Euthanasie. De nieuwe wetgeving (brochure), Marianne Marchand (redactie). Antwerpen: Humanistisch Vrijzinnige Dienst, 2003.
- Ons levenseind humaniseren, Hugo Van Den Enden. Brussel: VUBPress, 2004.
- Zoals ik het wil. Gesprekken over euthanasie. Johanna Vlaminck; Marc Cosyns; Saskia Vanderstichele. Roeselare: Roularta Books, 2004.
- Een waardig levenseinde, Wim Distelmans. Antwerpen: Houtekiet, 2008.
- Als het zover is. Verhalen over euthanasie. Het supportteam van het Ziekenhuis Netwerk Antwerpen campus Middelheim. Berchem: Epo, 2006.

Caritas *cahier*

De reeks 'Caritas Cahier' bundelt visiedocumenten en stellingnames van Caritas Catholica Vlaanderen, alsook teksten van lezingen die door haar worden georganiseerd.

De aangesloten leden van het Zorgnet Vlaanderen en van het Vlaams Welzijnsverbond ontvangen van elk nummer één exemplaar gratis.

De kostprijs van individuele exemplaren is afhankelijk van de omvang.

Bijkomende exemplaren kunnen besteld worden op het secretariaat van Caritas Catholica Vlaanderen, Guimardstraat 1 te 1040 Brussel, e-mail: post@caritas.be of via www.caritas.be

Verantwoordelijke uitgever: Dominic Verhoeven

Caritas Cahier nr. 2

"Afscheid van het leven"

(oktober 2005 - eerste herdruk januari 2006 - tweede herdruk oktober 2009)

Caritas Cahier nr. 3

"Hoe zit dat eigenlijk met euthanasie?"

(november 2005 - eerste herdruk januari 2006 - tweede herdruk februari 2007)

Caritas Cahier nr. 4

"Zorg na het overlijden" *(maart 2006)*

Caritas Cahier nr. 5

"Spiritualiteit en/of leiderschap" *(februari 2007)*

Caritas Cahier nr. 6

"Caritas: Solidariteit en zorg in beweging" *(februari 2007)*

Caritas Cahier nr. 7

"Armoede en sociale uitsluiting" *(oktober 2007)*

Caritas Cahier nr. 8

"Focus op deugdelijk bestuur" *(september 2008)*

Caritas Cahier nr. 9

"Zorg met hart en ziel" *(oktober 2008)*

Caritas Catholica Vlaanderen vzw

REDACTIE & ADMINISTRATIE

Guimardstraat 1

1040 Brussel

Tel. +32 (0)2 507 01 11

Fax +32 (0)2 512 01 18

E-mail: pn@caritas.be

<http://www.caritas.be>

DEXIA